

i *Odgovornost*, Maje Ferček iz Profil Internationala.

Seminar je zaključen evaluacijom i završnim riječima organizatora i sudionika koji su potvrdili važnost učenja i poučavanja o holokaustu. Na završetku seminara nastavnici i profesori posjetili su Židovsku općinu u Zagrebu.

Igor Jovanović

Međunarodni znanstveni skup »Disidentstvo u suvremenoj povijesti«, Zagreb 19. studenoga 2009. godine

U Zlatnoj dvorani Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu održan je 19. studenog 2009. međunarodni znanstveni skup *Disidentstvo u suvremenoj povijesti*. Skup je organizirao Hrvatski institut za povijest, a organizacijski odbor činili su dr. sc. Nada Kisić Kolanović, dr. sc. Stjepan Matković, dr. sc. Zdenko Radelić i dr. sc. Katarina Spehnjak. Na skupu je sudjelovalo 22 izlagača iz više europskih zemalja (5 iz Srbije, 2 iz Bosne i Hercegovine, po jedan iz Slovenije, Bugarske i Velike Britanije).

Uvodni govor održao je Stjepan Matković, ravnatelj Hrvatskog instituta za povijest. Matković je pozdravio izlagače i slušatelje te odmah na početku izrazio žaljenje što se čitav program skupa morao održati u jednom danu. Istaknuo je da se nakon 1990. godine u našoj historiografiji više pozornosti davalo proučavanju neke druge teme-tike, ali da je došlo vrijeme i za produbljenje spoznaja o temi disidenata te da je ovaj skup istraživački početak, ali i poticaj za daljnja istraživanja. Matković

se zahvalio Danijelu Ivinu od kojeg je potekla inicijativa za organiziranje skupa, ali i Katarini Spehnjak na njenom teorijskom i praktičnom angažmanu te konačnoj realizaciji skupa. Na kraju svog govora Matković je najavio da bi na proljeće 2010. godine trebao biti objavljen i zbornik radova izloženih na skupu.

Prvo izlaganje održala je Katarina Spehnjak, što je bilo i logično jer je govorila o disidentstvu kao istraživačkoj temi, ali je ujedno dala i teorijski okvir samog pojma disidentstva. Kako je definicija pojma bila podložna najširim tumačenjima (disidentima su smatrani pojedinci i skupine u rasponu od otpadnika iz komunističkog pokreta do svih nezadovoljnika jednostranačkom vlašću), K. Spehnjak je istaknula tu problematiku i ustvrdila da se sam pojam disidentstva najčešće koristi za kritičku aktivnost spram komunističke vlasti u zemljama Istočne Europe i Jugoslavije u razdoblju nakon Staljinove smrti. Odabir najpogodnije definicije, koji se istraživačima nameće na samome početku rada, otežava politiziranost povijesnog konteksta kojomu disidentstvo pripada, pitanje vrijednosnih sudova, problem "mjerljivosti" disidentskog djelovanja i osobne percepcije sudionika/disidenata. Katarina Spehnjak navodi da je za potrebe ovog skupa najpogodnija definicija da je disidentstvo svaka aktivnost koja je željela konstituirati autonomnu sferu javnosti izvan službenih institucija partijske države i koja je time osporavala zahtjev režima za potpunom kontrolom javne sfere. K. Spehnjak je konstatala da jugoslavenski disidenti

najčešće nisu postajali disidenti svojevrijeme te da je broj disidenata veći na prostorima gdje su postojale ustanove civilnog društva. Govorila je govorila i o percepciji jugoslavenskih disidenata na Zapadu te ustvrdila da se disidentima iz Jugoslavije i nije davala prevelika pozornost.

Krsto Cvičić izlagao je na temu »Dinamika promjene unutar komunističke vlasti u SFRJ«. Na samom početku naglasio je da ovoj temi nije pristupao kao povjesničar, nego kao politički novinar koji je izravno pratio zbivanja u SFRJ i bio u kontaktu s akterima tih zbivanja. Iznio je tezu da se vlast u Jugoslaviji, kao i vlast u drugim europskim komunističkim zemljama, ponašala u skladu s obrascem "izazov i odgovor" (*challenge and response*), koji je prvi formulirao Arnold Toynbee. Jugoslavenska vlast je, prema Cvičiću, uspostavila autoritarni režim koji je »bio naoružan najjačim oružjem – lenjinizmom, a legitimaciju crpio iz NOB-a«. Izražena »elastičnost apsorbiranja« raznih društveno-političkih elemenata i sustava razlog je što je Jugoslavija opstajala tako dugo. U tom svjetlu Cvičić sustav samoupravljanja vidi samo kao jedan od načina za zadržavanje vlasti. Disidenti su za tu snažnu i samopouzdanu jugoslavensku vlast dugo vremena bili jedan od lakših izazova, ali su postupno, zahvaljujući kombinaciji unutarnjih i vanjskih događaja, dobili na važnosti i odigrali značajnu ulogu u slomu političkog sustava i Jugoslavije kao države.

Na pitanje etičnosti u historijskim istraživanjima disidenata pozornost je skrenuo Daniel Ivin. Govorio

je da, pristupajući istraživanju disidenata, svaki povjesničar nailazi na dvije osnovne zapreke. Prva je sama definicija disidentstva u zemljama pod nekadašnjom vladavinom komunističkih partija, odnosno samo određivanje tko jest, a tko nije disident. Istaknuo je činjenicu da je u Hrvatskoj do danas napisan samo jedan historijski članak o disidentstvu (K. Spehnjak i T. Cipek, *Disidenti, opozicija i otpor. Hrvatska i Jugoslavija, Časopis za suvremenu povijest* 39/2007, br. 2, str. 255-297). Druga je zapreka, prema Ivinovim tvrdnjama, ta da su razmatranja o nekadašnjim disidentima još uvijek pod političkim utjecajem, pogotovo u Hrvatskoj. Historijski revizionizam »i s desna i s lijeva« uzrokuju da se nekadašnji disidenti dijele na podobne i nepodobne. Ivin smatra da je upravo ta zapreka istovremeno i čimbenik one prve te da tako zajednički uspostavljaju i treću zapreku, koja je zapravo njihov zajednički nazivnik i koju naziva »historijskim moralom«. Ivin smatra da bez tog morala nema svestranog i poštenog istraživanja i pisanja o disidentima.

Zdenko Radelić je održao izlaganje na temu »Đilasovci u Hrvatskoj i hrvatska historiografija«. Analizirao je historijske radove koji se bave liberalizacijom u KPJ u Hrvatskoj u prvoj polovici 1950-ih godina 20. stoljeća. Liberalizacija SKJ u historiografiji se uglavnom povezuje s imenom Milovana Đilasa koji je u saveznom dnevniku *Bozba* s prijedlozima o demokratizaciji zemlje i borbi protiv birokratiziranog državnog sustava i monopolne uloge SKJ otišao dalje od onoga što je zamislilo Josip Broz Tito. U Hrvatskoj su

slična zalaganja za liberalizaciju najviše došla do izražaja u listu *Naprijed*. »Đilasovština« se, osim članovima uredništva lista *Naprijed*, pripisivala i ravnanju političke škole SKH Gušti Šprljanu, Ljubi Drndiću, kandidatu s građanske liste u izbornom kotaru Poreč-Buzet, te Mili Joki, kandidatu građanske liste u Dvoru. Svi su oni nakon smjenjivanja Đilasa i usporavanja procesa liberalizacije SKJ i države, politički i društveno marginalizirani, da bi se neki od njih tek u kasnijim razdobljima vratili na manje utjecajne društvene pozicije. Radelić se više osvrnuo na historioografske radove koji se tiču pojma »đilasovštine« i samog Milovana Đilasa, dok je prikaz hrvatskih »đilasovaca« najavio u radu koji će biti objavljen u zborniku radova. Naveo je da je nakon analize historioografskih radova znanstvenog tipa, enciklopedijskih jedinica, zbirki dokumenata i sjećanja sudionika došao do zaključka da u Hrvatskoj do danas nije bilo opsežnijih istraživanja na ovu temu.

Nada Kisić Kolanović izlagala je na temu »Ivo Politeo i recepcija paradigme slobode pojedinca 1920.-1941.«. Iako prezentirana tema vremenski izlazi iz okvira kojeg su se držali ostali izlagači (disidentstvo u socijalističkoj Jugoslaviji), N. Kisić Kolanović smatra da u svakom reprezentativnijem uvidu u problematiku hrvatskog disidentstva odvijetnik Ivo Politeo (1887-1956) ima posebno mjesto. Naglašava da je Politeov doprinos razvoju liberalnih obzora u Hrvatskoj u prvoj polovici 20. stoljeća možda čak i važniji od njegova pravničkog djelovanja. Iza Politeova javnog rada uvijek je stajao određen pristup

državi i slobodi pojedinca, odnosno kritički stav prema svim vrstama totalitizma i tu je on, prema riječima Nade Kisić Kolanović, iskorakno iz postojećeg sustava. Autorica se dotakla i časopisa *Nova Evropa* s kojim su, pored Politea, surađivali i istaknuti hrvatski intelektualci poput Meštrovića, Rešetara i drugih te je povukla paralelu između zagrebačke i londonske *Nove Europe*. Također, ustvrdila je da je Politeo pripadao europeiziranoj eliti s europske periferije koja je ukazivala na slab razvoj demokratske kulture i nedostatak građanskih sloboda u obje jugoslavenske države – monarhističkoj i komunističkoj Jugoslaviji.

Srdan Cvetković je u referatu »(Ne) Tolerirani disidenti: specifičnost jugoslavenskog socijalizma 1953.-1985.« izlagao o političkoj represiji u SFRJ, analizirajući odnose države prema disidentima u kontekstu promjenjivih unutarnjih i vanjsko-političkih faktora. Cvetković uočava heterogenost disidentskog fronta u SFRJ, određene simetrije (ideološko-političke, nacionalne, vjerske i republičke), kao i niz drugih specifičnosti jugoslavenskog režima nakon 1953. godine. Također je naglasio sličnosti i razlike u tretiranju disidenata u odnosu na zemlje »real-socijalizma«, ali i različit odnos prema političkim »delikventima« i u okviru pojedinih republika SFRJ. Izlaganje je završio zanimljivim slikovnim prilogom koji je nazvao »disidentski kvadrant SFRJ«.

»Kritičke misli slovenskih intelektualaca o komunističkom režimu i njihove sudbine« naslov je izlaganja Aleša Gabriča. Autor smatra da – zbog veće

otvorenosti Jugoslavije Zapadu – intelektualci u Jugoslaviji nisu bili proglašeni kao intelektualci u drugim komunističkim zemljama pa da u skladu s time niti problem disidentstva i disidentata u Jugoslaviji nije sasvim identičan problemu koji su imali najpoznatiji sovjetski i ostali komunistički disidenti. Usprkos tome, Gabrič naglašava da je i u Sloveniji bilo intelektualaca koji su zbog svojih misli o komunističkoj vlasti osjetili mjere represivnog aparata. Predstavio je sudbine nekoliko osoba iz Slovenije (Jože Pučnik, Tomaš Šalamun, Franc Miklavčič) te zaključio da su te sudbine ipak usporedive sa sudbinama disidentata u užem smislu toga pojma.

Husnija Kamberović izlagao je o stanju komunističkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina te o konstruiranju disidentske slike unutar tog pokreta. Komunističko rukovodstvo u Bosni i Hercegovini je radi učvršćenja vladajuće pozicije otvorilo sukob sa starijim partijskim kadrovima koji su optuživani za liberalizam i nacionalizam, proglašeni »političkim protivnicima« i isključeni iz komunističkog pokreta. Referirajući se uglavnom na slučaj Avde Hume, Kamberović ističe da uklonjeni članovi nisu prihvaćali optužbe, da se nisu smatrali nikakvim disidentima od komunističkog pokreta, ali da ih je vlast takvima predstavljala i komunističkom članstvu i široj javnosti.

Vera Katz izložila je rad pod naslovom »Uspostava komunističke vlasti kao okvir za pojavu disidentstva, opozicije i otpora na primjeru Bosne i Hercegovine«, u kojem analizira

razdoblje uvođenja nametnutih zakona kojima se stvaralo nezadovoljstvo među određenim slojevima društva. Naglasila je da u Bosni i Hercegovini nakon 1945. nije bilo građanskih političara koji su se isticali u opoziciji iz jednostavnog razloga jer nije ni postojao stranački život, a nezadovoljstvo i otpori godinama su kontrolirani državno-partijskim mehanizmima i represivnim aparatom. Spomenula je neke slučajeve javnog iskazivanja nezadovoljstva (slučaj zastupnika Husage Čišića koji je u saveznom parlamentu istupio protiv oblika rješenja nacionalnog pitanja u Ustavu iz 1946, odlazak Adil-bega Zulfikarpašića u emigraciju, Cazinska buna) te naglasila da se ti slučajevi, odnosno njihovi akteri, ne mogu nazvati disidentima u onom smislu kakav je bio Milovan Đilas.

Marijana Stamova predstavila je dosadašnja historioografska istraživanja disidentstva u Bugarskoj. Iz tog jezgrovitog historioografskog pregleda saznajemo da, za razliku od nekih drugih istočnoeuropskih zemalja, u Bugarskoj nije bilo jačeg disidentskog pokreta sve do kasnih osamdesetih, odnosno do pojave sovjetske »perestrojke«, kao i to da je utjecaj tradicionalnih građanskih stranka i političke emigracije na svakodnevni život u zemlji prije 1990. godine bio veoma ograničen. Ipak, politička promjena je došla, a M. Stamova navodi tri osnovna unutrašnjopolitička čimbenika koji su doveli do promjene političkog sustava u Bugarskoj: političke ambicije unutar vladajuće elite, etnički sukob u istočnom dijelu zemlje i socijalno nezadovoljstvo koje se najviše izrazilo u intelektualnim krugovima.

Radmila Radić izložila je rad pod naslovom »Crkve kao suradnici ili protivnici komunističkog sistema u Jugoslaviji – sličnosti i razlike« u kojem analizira djelovanje Srpske pravoslavne crkve i Katoličke crkve u okvirima jugoslavenske države (1945-1991). Analizom njihove aktivnosti, pogotovo suradnje ili suprotstavljanja državnoj politici i stupnja otpora koji su pokazivale, autorica dolazi do zaključka da je ovim crkvama zajednička jedino dužina trajanja otpora. U fokusu autoričinog interesa su i mjere koje su državni organi primjenjivale kao odgovor na otpor dviju crkava. Na početku izlaganja osvrnula se i na široku upotrebu pojma »disident«.

Zoran Janjetović održao je izlaganje »Lojalni disident – Branko Ćopić«, u kojem je predstavio lik bosansko-hercegovačkog i srpskog pisca koji se već za vrijeme Drugog svjetskog rata profilirao kao pisac komunističkih nazovara. Saznajemo da je Ćopić u nekoliko navrata dolazio u sukob s političkim »establishmentom« – prvi put početkom pedesetih godina kada je objavio seriju satiričnih priča, drugi put krajem pedesetih zbog recepcije njegova romana *Glavi barut na Zapadu*, a djelomično i zbog drame *Odumiranje medveda*. Ćopićevi stavovi o razvoju književnosti u Jugoslaviji izneseni u SSSR-u u politički »nezgodnom« trenutku, donijeli su mu isključenje iz SKJ, ali je ubrzo ponovno primljen. Janjetović zaključuje da Ćopić nikada nije htio biti opozicija, već »lojalni partijac« koji je svojim perom htio ispravljati društvene »nepravilnosti«.

Andreja Gržina predstavila je djelovanje časopisa *Naprijed* od njegova osnutka 1943. do 1954. godine. Redakcija časopisa pripadala je skupini prvih disidenata u Hrvatskoj koji su kažnjeni u sklopu afere oko M. Đilasa, o čemu je u jednom od prethodnih izlaganja već govorio dr. Radelić. Kako je list pokrenut kao službeno glasilo KPH, s vremenom je suradnicima bilo omogućeno kritičko propitivanje društvenih pojava: progona »ibeovaca«, nasilnog iseljavanja Talijana iz Istre, niza nepravilnosti tijekom izbora 1953. itd. Svojim su se napisima počeli odmicati od politike SKH te je došlo do njihova kažnjavanja u sklopu afere Đilas. Redakcija je osuđena za malograđanštinu i anarho-liberalizam, a njeni članovi ostali su bez posla i bili su socijalno degradirani gotovo čitavo desetljeće. Časopis je ugašen početkom 1954. godine.

Tim se časopisom bavio i Marko Fuček koji je izlagao o zapadnoj kulturnoj produkciji u napisima *Naprijeda* od 1950. do 1952. godine. Fuček je krenuo od postavke da je časopis, kao organ KPH, u praksi bio provoditelj kulturne politike KPH početkom 1950-ih, te da stoga analiza napisa u tom tjedniku može poslužiti za rekonstrukciju stava vodstva KPH prema zapadnoj kulturi. Kroz niz osvrti i recenzija na zapadnu književnost, kazališne komade i naročito brojne filmove u *Naprijedu* pokušalo se steći uvid u glavne kriterije ocjenjivanja uvezenih djela. Recenzirana zapadna djela često su ocijenjena kao pozitivna ili prihvatljiva, ali je na nekoliko primjera vidljivo koje su elemente zapadne kulture autori smatrali neprihvatljivima.

Ipak, ocjene djela kao neprihvatljivog ili štetnog u *Naprijedu* nisu rezultirale administrativnim mjerama za njihovo povlačenje, što također svjedoči o liberalizaciji kulturne politike u praksi.

Stipe Kljaić je na primjeru društvenih događaja u Vodicama na Veliki petak 1949. godine analizirao polarizaciju vodičkog stanovništva između Komunističke partije i Katoličke crkve. Kljaić je istaknuo da su manifestacije poput crkvene procesije i plesa kolo služile kao sredstva za reprezentaciju moći i socijalnu mobilizaciju oko ovih dviju suprotstavljenih društvenih institucija. Predstavljajući sraz manifestacija, koji se odvijao u ambijentu uskih vodičkih ulica, predstavio je društvene suprotnosti, ideološki sukob i napetu atmosferu u tom malom dalmatinskom mjestu.

Josip Mihaljević je prikazao sukobe Vicka Kristulovića, dugogodišnjeg vođe dalmatinskih komunista, s drugim visokopozicioniranim članovima Komunističke partije koji su doveli do njegove postupne marginalizacije i sklanjanja sa značajnijih funkcija u vlasti.

Mira Radojević je izlagala na temu »Jugoslavenska emigracija i disident-ski pokret«, a u fokusu njena interresa bila je emigracija jugoslavensko-demokratske orijentacije, točnije, odnos koji je prema opozicijskom i disidentskom pokretu u Jugoslaviji imao savez »Oslobođenje«. Autoričin zaključak je da su »Oslobođenje« i njegov časopis *Naša reč* bili najznačajnije emigrantske organizacije te da su intelektualci iz tog kruga pratili i pomagali disidentske akcije u granicama svojih mogućnosti, pogotovo u Srbiji i Hrvatskoj.

Liberalno-demokratskom emigracijom bavio se i Anđelko Vlašić koji je predstavio aktivnost časopisa *Nova Hrvatska* u razdoblju od 1958. do 1962. godine. Časopis je tiskan u Londonu, a dugogodišnji urednik bio mu je Jakša Kušan. Uredništvo časopisa zalagalo se za nacionalnu nezavisnost Hrvatske, ali je – za razliku od radikalnih desnih nacionalista – pristupalo s liberalno-demokratskih pozicija, zagovarajući njima pripadajuće vrijednosti i procedure. Časopis je, između ostalog, objavljivao i kritičke napise o praksi sustava u Jugoslaviji te razmatrao mogućnosti demokratskih promjena i potencijal Hrvatske u njima.

Branimir Šutalo govorio je o nekim aspektima položaja političkih zatvorenika u KPD Stara Gradiška nakon sloma Hrvatskog proljeća. Poseban naglasak stavio je na teške uvjete svakodnevnog života u toj ustanovi govoreći o uvjetima rada u zatvorskim radionicama, fizičkim i psihičkim torturama te izjednačavanju položaja političkih zatvorenika s položajem običnih kriminalaca što je, prema njegovu mišljenju, karakteristika totalitarnih režima.

Marko Zubak je izlagao o neuspjehu revizionističke marksističke kritičke misli časopisa *Praxis*. Časopis je naveo kao, uz Dilasa, najreprezentativniji primjer disidentstva u socijalističkoj Jugoslaviji. Zubak u osnovnim karakteristikama časopisa (a to su prema njegovu mišljenju, izraziti titoizam, netransparentan odnos spram širih društvenih slojeva, antinacionalistički smjer kritike, utopijski marksistički jezik) vidi model »mača s dvije oštrice«. Te karakteristike

časopisu osiguravaju poziciju relativno nezavisnog subjekta kroz čitavo jedno desetljeće, ali su istodobno i razlozi zbog kojih *Praxisova* kritika, koliko god izvorna i humanistička bila, nije uspjela izazvati sveopću društvenu transformaciju za koju se zalagala. *Praxis* nije doveo do obnove izvornog komunizma iako se temeljio upravo na toj ideji.

Časopisom *Praxis* bavio se i Dino Mujadžević. On je predstavio disidentsku sliku iz perspektive vladajućih. Na osnovu transkripata razgovora Vladimira Bakarića i njegovih suradnika u razdoblju 1964-1968, koji se čuvaju u Bakarićevoj ostavštini u Hrvatskom državnom arhivu, Mujadžević prati stavove vođe SKH o disidentskoj marksističkoj skupini časopisa *Praxis*. Zaključak je da je Bakarić djelovanje *Praxisa* smatrao izuzetno negativnim te je sredinom 1960-ih godina protiv njih organizirao medijsku kampaњу, a nakon studentskih demonstracija 1968. i osobno se angažirao na partijskom kažnjavanju pojedinih simpatizera *Praxisa* na Filozofskom fakultetu i Fakultetu političkih nauka u Zagrebu.

Igor Graovac izlagao je o studentskoj pobuni 1968. promatrajući je ne kao oblik disidentstva nego kao oblik otpadništva izraženog u zahtjevu za daljnjom radikalizacijom komunističkih rješenja. Graovac je naglasio da se studentska pobuna 1968. danas raznoliko interpretira, a često i s mistifikacijama o tome da se radilo o buntu demokratsko-liberalnog karaktera, dok se najmanje navodi radikalizacija komunističkih rješenja u prijedlozima sudionika pobune – zagrebačka događanja 1968. godine

u stvari vode ljudi koji sebe smatraju »posljednjim skojevcima«. Saga o buntu »šezdesetosmaša« proizvodila se, prema Graovčevom sudu, samo u svrhu osobnih probitaka nekih sudionika pa je tako gotovo beznačajna 68' mistificirana i »utopljena u političku mitologiju«. Graovac zaključuje da pobuna 1968. nema karakter disidentstva nego karakter otpadništva.

Posljednje izlaganje trebao je održati Albert Bing, ali zbog bolesti nije sudjelovao na skupu. Na kraju skupa dr. Spehnjak je ostavila mogućnost za raspravu, pitanja i komentare prisutnih, ali je izuzetno sadržajan program skupa ipak prilično iscrpio sudionike pa do rasprave nije niti došlo. Jedino se javio Krsto Cvičić koji je izrazio zadovoljstvo što je sudjelovao na skupu na kojem je čuo dosta novoga, posebno istaknuvši nekoliko zadnjih referata koji su se doticali teme Vladimira Bakarića.

Josip Mihaljević

Izložba Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske civilizacije, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 27. travnja – 11. listopada 2009.

Vrednovanje i poticanje na upoznavanje vlastite kulturne baštine bio je jedan od glavnih elemenata prilikom postavljanja velike izložbe o Slavoniji, Baranji i Srijemu u Klovićevim dvorima, otvorene u travnju ove godine. Sama je galerija tako nastavila uspješan niz kulturnoloških inicijativa na temu bogatstva hrvatskih regija, započet prošlogodišnjom izložbom *Dalmatinska zagora – nepoznata*